
ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΤΩΝ ΣΤΑΔΙΩΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Α. ΣΤΑΔΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ.
ΟΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΝΑ ΥΠΑΡΞΕΙ ΜΙΑ ΘΕΩΡΙΑ

I. Περιορισμοί-οροθετήσεις της θεωρίας των σταδίων ανάπτυξης του τουρισμού

Οι πρωτοπόροι μελετητές της Κοινωνιολογίας του τουρισμού Forster (1964, 217-227) και Greenwood (1972, 80-91) ήταν αυτοί που έθεσαν πρώτοι το θέμα των σταδίων ανάπτυξης του τουρισμού. Σύμφωνα με αυτούς τα στάδια ανάπτυξης είναι συνήθως τρία. Στο πρώτο στάδιο μια περιοχή «ανακαλύπτεται» από κάποιους (συνήθως ξένους), στο δεύτερο οι κάτοικοι αντιδρούν θετικά στην «πρόκληση» της τουριστικής ανάπτυξης και το τρίτο στάδιο χαρακτηρίζεται από την επικράτηση του μαζικού τουρισμού και τις αντίστοιχες αναγκαίες προσαρμογές στην κοινωνική δομή της χώρας υποδοχής.

Υποστηρίχθηκε βέβαια ότι δεν μπορεί να υπάρχει μια θεωρία των σταδίων ανάπτυξης που να έχει γενική ισχύ για όλες τις περιοχές του κόσμου (Nash, 1977, 45) που αναπτύσσονται τουριστικά, αφού σημαντικοί παράγοντες, όπως είναι η κοινωνική δομή, η ιστορία της περιοχής ή τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, διαφέρουν σημαντικά από τη μια περιοχή του κόσμου στην άλλη. Είναι γεγονός επίσης ότι η ανάπτυξη μιας περιοχής μπορεί να αρχίσει από το δεύτερο ή το τρίτο στάδιο ανάπτυξης (De Kadt, 1979, 5). Αυτό συμβαίνει ειδικά σε περιοχές όπου εφαρμόζεται ένα συγκροτημένο σχέδιο τουριστικής ανάπτυξης ή σε περιοχές όπου εγκαθίσταται ένα τουριστικό συγκρότημα υψηλών προδιαγραφών, αναγκάζοντας τους κατοίκους να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις του μαζικού οργανωμένου τουρισμού. Επισημαίνεται τέλος ότι τα όρια ανάμεσα στα στάδια ανάπτυξης του τουρισμού (και ιδιαίτερα ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο) είναι ασαφή.

* Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

Αναμφίβολα, όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις και επιστημονικές είναι σωστές και μας υπενθυμίζουν ότι κάθε προσπάθεια ευρύτερων τυπολογιών είναι προβληματική. Πιστεύω, όμως, ότι αν λάβουμε υπόψη ορισμένους περιορισμούς, στους οποίους θα αναφερθώ στη συνέχεια, και γνωρίζοντας ότι πολλές μελέτες περιπτώσεων σε διαφορετικές περιοχές του κόσμου¹ έδειξαν ότι οι τοπικές ιδιομορφίες δεν αναιρούν την ύπαρξη των σταδίων ανάπτυξης, μπορούμε να μιλάμε για μια θεωρία των σταδίων ανάπτυξης του τουρισμού με ευρύτερες εφαρμογές.

Ας δούμε τώρα ποιες είναι αυτές οι παραδοχές-περιορισμοί της θεωρίας των σταδίων ανάπτυξης:

- α. Το πεδίο αναφοράς της περιορίζεται στις περιοχές με αγροτική κοινωνικοοικονομική δομή.
- β. Δεν είναι απαραίτητο κάθε περιοχή να διανύσει όλα τα στάδια τουριστικής ανάπτυξης ως το στάδιο του μαζικού τουρισμού. Μια περιοχή μπορεί να αναπτυχθεί κατευθείαν από το δεύτερο στάδιο ή και να περάσει από το πρώτο στο τρίτο λόγω της γρήγορης τουριστικής ανάπτυξης.
- γ. Στις περιοχές που αναπτύσσονται με βάση τη θεωρία των σταδίων ανάπτυξης, ο τουρισμός στο πρώτο στάδιο αναπτύσσεται αυτόνομα και όχι με βάση κάποιο κυβερνητικό σχέδιο ανάπτυξης. Δηλαδή ντόπιοι ή ξένοι «καταλύτες» ανακαλύπτουν μια περιοχή και ακολουθεί η θετική αντίδραση των ντόπιων στην πρόκληση της τουριστικής ανάπτυξης, και μόνο τότε έρχονται οι tour-operators και συνεπικουρούμενοι συνήθως από την επίσημη κρατική πολιτική ωθούν την περιοχή στη δημιουργία υποδομής ικανής να δεχτεί τον μαζικό τουρισμό.

II. Παράγοντες που ωθούν μια περιοχή στο στάδιο του μαζικού τουρισμού

Η μελέτη αυτών των παραγόντων έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί στο στάδιο του μαζικού τουρισμού εμφανίζονται και οι πιο περίπλοκες και συνήθως αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις στην κοινωνική δομή των περιοχών υποδοχής.

Ας δούμε ποιοι είναι αυτοί οι παράγοντες:

1. Οι επιχειρηματίες της χώρας υποδοχής που ανακαλύπτουν και κατόπιν επενδύουν στην τουριστική περιοχή.

1. Moore K., «Modernization in a Canary Island Village: an Indicator of Social Change in Spain», *Journal of the Stewart Anthropological Society*, 2, 1970· Loukissas F., «Tourism's Regional Development Impacts: a Comparative Analysis of the Greek Islands», *Annals of Tourism Research*, 9 (4) 1982· Crystal E., «Tourism in Toraja (Sulawesi: Indonesia)» στο V. Smith (εκδ.), *Hosts and Guests, The Anthropology of Tourism*, University of Pennsylvania Press, 1977· Urbanowicz C., «Tourism in Tonga: Troubled Times» στο V. Smith (εκδ.), *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, University of Pennsylvania Press, 1977· Mendosa Eug., «Tourism and Income Strategies» στο Vazare Portugal, *Annals of Tourism Research*, 10 (2), 1983.

2. Η κρατική τουριστική πολιτική της χώρας υποδοχής, που συνήθως ευνοεί τη μαζική τουριστική ανάπτυξη.
3. Οι αλλοδαποί επιχειρηματίες και tour-operators² που, βλέποντας ποιες νέες αγορές εμφανίζονται, επενδύουν ανάλογα, στρέφοντας προς αυτές τον μαζικό οργανωμένο τουρισμό τύπου charter.
4. Η θετική ή αρνητική αντίδραση του πληθυσμού της κάθε περιοχής στην πρόκληση της τουριστικής ανάπτυξης. Το θέμα παρουσιάζει ιδιαιτερότητες γιατί, όπως έχει αποδειχτεί, αν και οι περιοχές στις οποίες αναφερόμαστε είναι συνήθως φτωχές αγροτικές και τα κέρδη που φέρνει ο τουρισμός είναι σημαντικό δέλεαρ, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού αντιδρά στη μαζική τουριστική ανάπτυξη λόγω των δυσμενών κοινωνικών επιπτώσεων που συνεπιφέρει. Οι αντίρροπες δυνάμεις που «μάχονται» σ' αυτήν την περίπτωση είναι συνήθως δύο πληθυσμιακές ομάδες με διαφορετικά συμφέροντα και απόψεις για τον τουρισμό. Η πρώτη ομάδα συντίθεται κυρίως από τις μεγαλύτερες ηλικίες και απ' όσους θεωρούν ότι ο τουρισμός «διαβρώνει» τον τρόπο ζωής τους, ενώ η δεύτερη ομάδα αποτελείται κυρίως από τις νεότερες ηλικίες και όσους ασχολούνται με το εμπόριο και βλέπουν στον τουρισμό τη δυνατότητα για αυξημένα κέρδη. Η δύναμη αυτής της δεύτερης ομάδας και οι διασυνδέσεις της με τα τοπικά και υπερτοπικά κέντρα πολιτικής εξουσίας είναι οι καθοριστικοί παράγοντες της μετάβασης μιας περιοχής στο στάδιο της μαζικής τουριστικής ανάπτυξης.³

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ενώ οι τρεις πρώτοι παράγοντες είναι «προωθητικοί» της μαζικής τουριστικής ανάπτυξης, ο τέταρτος είναι συνήθως «αστάθμητος», αλλά αυτό δεν έχει μεγάλη σημασία αφού έχει αποδειχτεί ότι δεν λαμβάνεται συνήθως υπόψη ο τοπικός παράγοντας.

Έτσι εξηγείται και γιατί τις περισσότερες φορές οι τουριστικές περιοχές, υπό την επίδραση των τριών «προωθητικών» παραγόντων που δρουν παράλληλα ή και συνδυασμένα, περνάνε συνήθως πολύ γρήγορα στο στάδιο του μαζικού τουρισμού χωρίς να έχει γίνει η αναγκαία προεργασία στη δημιουργία υποδομής και υπηρεσιών (Keller, 1983, 81-82).

III. Αντιστοιχία σταδίων ανάπτυξης με τύπους τουριστών ή τύπους τουρισμού

Ας δούμε τον τύπο των τουριστών ή τους τύπους τουρισμού που το κάθε στάδιο ανάπτυξης μιας περιοχής ελκύει. Δεν πρέπει να λησμονούμε βέβαια ότι από το πρώτο στάδιο ανάπτυξης που ένας τουρίστας-εξερευνητής (σύμφωνα με την τυπολογία της V. Smith, 1977, 8-13) ή ένας περιπλανώμενος

2. Για το ρόλο των tour-operators βλ. I.U.O.T.O., «*The Impact of International Tourism on the Economic Development of the Developing Countries*», Γενεύη 1975, σ. 41-45, και Sheldon D.J., «*The Tour-operator Industry: an Analysis*», *Annals of Tourism Research*, 13 (3), 1986.

τουρίστας (σύμφωνα με την περίφημη τυπολογία του E. Cohen, 164-182) ανακαλύπτει μια περιοχή με αποτέλεσμα να έρχονται σ' αυτήν παρόμοιοι τουρίστες, ως το δεύτερο στάδιο, όπου οι ντόπιοι αντιδρούν θετικά αναπτύσσοντας την υποδομή της περιοχής, αρχίζουν να υπεισέρχονται οι προωθητικοί παράγοντες που προανέφερα, οι οποίοι καθορίζουν την εξέλιξη της περιοχής.

Έτσι αν η περιοχή περάσει στο δεύτερο στάδιο αναπτύσσοντας τουριστική υποδομή για να ελκύσει περισσότερους τουρίστες, οι τύποι των τουριστών που προανέφερα, οι οποίοι την ανακάλυψαν στο πρώτο στάδιο, την εγκαταλείπουν τώρα, ψάχνοντας για νέες περιοχές «αγνές» από τα πλήθη των τουριστών.

Φαίνεται λοιπόν να υπάρχει μια σαφής αντιστοιχία και συγχρόνως μια διαρκώς μεταλλασσόμενη αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στα στάδια ανάπτυξης του τουρισμού και τους αντίστοιχους τύπους τουριστών.

Αυτή ακριβώς την αντιστοιχία παρουσιάζω στον Πίνακα που ακολουθεί και στηρίζεται στις τυπολογίες τουριστών και τουρισμού του E. Cohen και της V. Smith.

Αντιστοιχία σταδίων ανάπτυξης με τύπους τουρισμού ή τουριστών

<i>Βασικά χαρακτηριστικά σταδίων ανάπτυξης του τουρισμού</i>	<i>Τυπολογίες τουρισμού ή τουριστών</i>	
	<i>E. COHEN</i>	<i>V. SMITH</i>
<p>ΠΡΩΤΟ ΣΤΑΔΙΟ Ανακάλυψη της περιοχής από κάποιους ντόπιους ή ξένους τουρίστες ή επιχειρηματίες. Σχέση «πρόσωπο με πρόσωπο» του τουρίστα με τον ντόπιο.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Τουρισμός του τουρίστα εξερευνητή. 2. Τουρισμός του ελίτ τουρίστα. 3. Τουρισμός του εκκεντρικού τουρίστα. 4. Τουρισμός του μεμονωμένου τουρίστα. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ο περιπλανώμενος τουρίστας. 2. Ο εξερευνητής τουρίστας.
<p>ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΤΑΔΙΟ Θετική αντίδραση των κατοίκων στην τουριστική ανάπτυξη και δημιουργία υποδομής για υποδοχή μεγάλου αριθμού τουριστών. Εγκατάσταση αλλοδαπών και ντόπιων επιχειρηματιών. Αναγκαίες προσαρμογές της τοπικής κοινωνικής δομής στις απαιτήσεις της τουριστικής υποδομής. Σταδιακή αποπροσωποποίηση της σχέσης τουρίστα-ντόπιου.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 3. Τουρισμός του εκκεντρικού τουρίστα. 4. Τουρισμός του μεμονωμένου τουρίστα. 5. Αρχικά στάδια μαζικού τουρισμού. 	<ol style="list-style-type: none"> 3. Ο τουρίστας που κάνει ατομικά μαζικό τουρισμό.

<p>Βασικά χαρακτηριστικά σταδίων ανάπτυξης του τουρισμού</p>	<p>Τυπολογίες τουρισμού ή τουριστών</p>	
<p>ΤΡΙΤΟ ΣΤΑΔΙΟ</p> <p>Ανέγερση μεγάλων τουριστικών συγκροτημάτων που προσφέρουν τυποποιημένη και υψηλών προδιαγραφών φιλοξενία σε τουρίστες που έρχονται συνήθως με οργανωμένα ταξίδια. Μετατροπή της σχέσης τουρίστα-ντόπιου στη σχέση πωλητή-αγοραστή ενός εμπορεύματος.</p>	<p><i>E. COHEN</i></p> <p>6. Μαζικός τουρισμός (συνήθως οργανωμένος).</p> <p>7. Τουρισμός charter (ο πιο οργανωμένος μαζικός τουρισμός).</p>	<p><i>V. SMITH</i></p> <p>4. Ο οργανωμένος μαζικός τουρισμός.</p>
<p>ΣΗΜΕΙΩΣΗ: όπου επαναλαμβάνονται οι αριθμοί, αντιστοιχούν σε διαφορετικά ΣΤΑΔΙΑ.</p>		

IV. Κοινωνικές επιπτώσεις σε κάθε στάδιο ανάπτυξης του τουρισμού

Στο γεγονός ότι η Κοινωνιολογία του τουρισμού αναπτύχθηκε μετά την εμφάνιση του τουριστικού φαινομένου οφείλεται ότι έχουμε λίγες μελέτες που καταγράφουν τις αλλαγές που επέφερε η τουριστική ανάπτυξη στο πρώτο και το δεύτερο στάδιο ανάπτυξης του τουρισμού.

Αντίθετα, είναι πολλές οι μελέτες που έγιναν στο τρίτο στάδιο, όταν δηλαδή ο μαζικός τουρισμός είχε εδραιωθεί και οι αλλαγές στην τοπική κοινωνική δομή είχαν πλέον παγιωθεί.

Στην συνέχεια θα παρουσιάσουμε συνοπτικά αυτές τις επιπτώσεις:

ΠΡΩΤΟ ΣΤΑΔΙΟ (Nunez, 1963· Moore, 1970· Fraser, 1973): Στο στάδιο αυτό ιδιαίτερη σημασία έχει ο ρόλος αυτών που ανακαλύπτουν μια περιοχή και γίνονται οι καταλύτες της δημιουργίας των προϋποθέσεων της κοινωνικής αλλαγής στην τοπική κοινωνική δομή. Η προοπτική του κέρδους είναι η πρώτη αντίδραση των ντόπιων στην παρουσία αυτών των —δυνάμει— «φορέων της κοινωνικής αλλαγής». Η σχέση του τουρίστα με τον ντόπιο στο στάδιο αυτό είναι μια σχέση πρόσωπο με πρόσωπο, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Noronha.³

Τέτοιοι καταλύτες μπορεί να είναι είτε τουρίστες, όπως στην περίπτωση του Τάγιος (Fraser, 1973) είτε κάποιοι επιχειρηματίες, όπως στο Καγιτιλάν (Nunez, 1963, 347-352).

Στο στάδιο αυτό οι αλλαγές που επέρχονται στην τοπική κοινωνική και

3. Βλ. Noronha R., *Review of the Sociological literature on tourism*, World Bank, Washington D.C., 1975 σ. 14.

οικονομική δομή λόγω της παρουσίας των τουριστών δεν έχουν τέτοια έκταση ώστε να αλλάξουν τα βασικά της χαρακτηριστικά.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΤΑΔΙΟ (Moore, 1970· Greenwood, 1972· Fraser, 1973· Cohen, 1973): Στο στάδιο αυτό η παρουσία των τουριστών αρχίζει να απαιτεί όλο και περισσότερες προσαρμογές των ντόπιων και αρχίζουν οι πρώτες αντιδράσεις στη σχέση εξυπηρέτησης που δημιουργεί ο τουρισμός. Το καθοριστικό σημείο για το πέρασμα από το πρώτο στάδιο στο δεύτερο είναι η χρονική περίοδος που η πλειοψηφία των ντόπιων δείχνει πρόθυμη αφενός να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις μιας εμπορικοποιημένης πλέον και ανοιχτής στον έξω κόσμο κοινωνικής δομής και αφετέρου να επενδύσει στον τουρισμό. Οι κυριότερες από τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις σ' αυτό το στάδιο είναι συνοπτικά οι εξής:

- α. Η κοινότητα ανοίγεται στον έξω κόσμο και έρχεται σε επαφή με νέες ιδέες που επηρεάζουν σημαντικά την κοινωνικοποίηση της νεολαίας.
- β. Μεγαλώνουν τα εισοδήματα και υπάρχει σημαντική επαγγελματική κινητικότητα με παράλληλη στροφή των ντόπιων από τα επαγγέλματα του πρωτογενούς τομέα σε αυτά του τριτογενούς.
- γ. Η αύξηση της τιμής της γης και η κερδοσκοπία οδηγεί στον ατομικισμό και στο σπάσιμο των δεσμών συνοχής των κατοίκων της κοινότητας.
- δ. Αυξάνονται οι επενδύσεις ντόπιων και ξένων στον τουρισμό ενώ η κοινότητα στρέφεται σε εξωτερικές πηγές για την προμήθεια προϊόντων για τους τουρίστες.
- ε. Μεταφέρεται το κέντρο λήψης αποφάσεων για θέματα της κοινότητας από το τοπικό επίπεδο στο κέντρο, που χαράζει την ευρύτερη κρατική πολιτική στον τουρισμό.
- στ. Η σχέση του τουρίστα με τον ντόπιο παύει να είναι σχέση «πρόσωπο με πρόσωπο» και σταδιακά μετατρέπεται σε μια σχέση απρόσωπη, που και στους δύο δίνει την εντύπωση ότι είναι ψεύτικη.

ΤΡΙΤΟ ΣΤΑΔΙΟ (Noronha, 1975, McKannel, 1976· Mathews, 1978· Farrell, 1979· Cohen, 1982· McNaught, 1982· Erisman, 1983): Εδώ οι επιπτώσεις αναλύθηκαν διεξοδικότερα. Ο Noronha τις ομαδοποίησε κατανεμόντάς τις σε οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές. Πολλές μελέτες που ακολούθησαν, ήρθαν να επιβεβαιώσουν σε πολύ σημαντικό βαθμό την ισχύ της ομαδοποίησης του Noronha. Παίρνοντας λοιπόν ως βάση αυτήν την ομαδοποίηση οι επιπτώσεις είναι οι ακόλουθες:

Οικονομικές

- α. Τυποποίηση των τουριστικών εγκαταστάσεων για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των τουριστών που θέλουν «δυτικού τύπου» εξυπηρέτηση.
- β. Αύξηση της ζήτησης για αγαθά και υπηρεσίες από πηγές έξω από την κοινότητα. Αυτή η αύξηση οφείλεται τόσο στις αλλαγές των καταναλωτικών

συνηθειών των ντόπιων όσο και στην ανάγκη να εξυπηρετηθούν οι τουρίστες που απαιτούν «δυτικού τύπου» αγαθά.

- γ. Αλλάζει ο τύπος και ο ρυθμός της δουλειάς. Ο ρυθμός της απασχόλησης είναι εντονότατος τους 5-7 μήνες της τουριστικής περιόδου ενώ το χειμώνα δεν υπάρχει δουλειά.
- δ. Μαζική στροφή στα τουριστικά επαγγέλματα, είτε σε μόνιμη βάση είτε με τη μορφή της διπλής απασχόλησης (αγροτικός τομέας και κάποιο τουριστικό επάγγελμα).
- ε. Αναζωογόνηση των τοπικών βιοτεχνιών, κυρίως δε αυτών που παράγουν ενθύμια (σουβενίρ) για τους τουρίστες.

Κοινωνικές

- α. Αυξάνεται ο πληθυσμός στην περιοχή γιατί έρχονται από άλλες περιοχές σε αναζήτηση απασχόλησης ή για να ανοίξουν τουριστικές επιχειρήσεις.
- β. Αυξάνεται η αποπροσωποποίηση των σχέσεων τόσο λόγω της αύξησης του πληθυσμού όσο και λόγω του σαφέστερου καθορισμού των κοινωνικών ρόλων που ορίζονται από την επαγγελματική θέση.
- γ. Αυξάνεται το χάσμα των γενεών γιατί οι νέοι προσλαμβάνονται ευκολότερα στις δουλειές και αποκτούν προσωπικά εισοδήματα που τους βοηθούν να απελευθερωθούν από την εξουσία της οικογένειας.
- δ. Χάνεται η αμοιβαία βοήθεια ανάμεσα στους κατοίκους και δημιουργείται απομόνωση ατομική και οικογενειακή. Αυτό οφείλεται στα τεράστια και αλληλοσυγκρουόμενα οικονομικά συμφέροντα που δημιουργούνται στις περιοχές με μαζική τουριστική ανάπτυξη. Έτσι τα αισθήματα αλληλεγγύης και κοινών αξιών των κατοίκων δίνουν τη θέση τους στον ατομισμό και την απομόνωση.
- ε. Αλλαγές στην κοινωνική στρωμάτωση. Ισχυροποιούνται συχνά άτομα των υψηλότερων κοινωνικά στρωμάτων (π.χ. γαιοκτήμονες), γεγονός που οφείλεται στη μεγάλη σημασία που αποκτά η κατοχή γης στις τουριστικά ανεπτυγμένες περιοχές. Αλλάζει η μέθοδος αξιολόγησης της κοινωνικής θέσης (π.χ. εισόδημα αντί επάγγελμα). Έτσι οι πλούσιοι τουριστικοί επιχειρηματίες απολαμβάνουν πολύ υψηλότερο επαγγελματικό γόητρο απ' ό,τι οι επιστήμονες, επειδή κερδίζουν περισσότερα χρήματα.
- στ. Περισσότερες ευκαιρίες για μόρφωση. Αυτές δημιουργούνται τόσο από την αύξηση των εισοδημάτων όσο και από το γεγονός ότι οι κάτοικοι συνειδητοποιούν ότι η υψηλότερη μόρφωση σημαίνει και καλύτερευση της προσφοράς του τουριστικού προϊόντος.
- ζ. Δημιουργούνται νέες ιδέες, πρότυπα και τρόποι ζωής. Ο τουρισμός, φέρνοντας σε επαφή συνήθως λαούς με διαφορετικά πολιτιστικά πρότυπα

και οικονομικό επίπεδο, λειτουργεί ως καταλύτης κοινωνικών αλλαγών στις χώρες υποδοχής, όπου οι κάτοικοι εύκολα ασπάζονται τα καταναλωτικά και κοινωνικά πρότυπα των τουριστών.

- η. Αυξάνονται τα φαινόμενα αντικοινωνικής συμπεριφοράς, η εγκληματικότητα, οι αυτοκτονίες, τα αφροδίσια και οι εκτρώσεις. Η ανδρική και γυναικεία πορνεία, η αυξανόμενη δυσφορία των κατοίκων σε ό,τι θεωρούν ασεβή συμπεριφορά των τουριστών και η σεξουαλική απελευθέρωση των νέων είναι οι κυριότερες αιτίες αυτών των επιπτώσεων.
- θ. Εμπορευματοποιείται η παράδοση. Η εμπορευματοποίηση αυτή έχει δύο πτυχές. Από τη μια πλευρά χοροί, γιορτές και τοπικά έθιμα μετατρέπονται σε κομμάτι του τουριστικού προϊόντος, με αποτέλεσμα να χάνεται το νόημά τους και να αδιαφορούν γι' αυτά οι ντόπιοι· από την άλλη πλευρά δημιουργούνται τοπικές βιοτεχνίες που παράγουν ενθύμια για τους τουρίστες, που αντί να εκφράζουν τα βασικότερα στοιχεία της τοπικής παράδοσης, καταλήγουν να προσαρμόζονται στις αντιλήψεις των τουριστών για το ποια είναι αυτά τα στοιχεία.

Πολιτικές

- α. Οι ντόπιοι δεν ελέγχουν την τουριστική ανάπτυξη. Όσο μαζικότερος είναι ο τουρισμός τόσο περισσότερο ο έλεγχός του περνάει στους tour-operators, που καθορίζουν την πολιτική τους με βασικό γνώμονα το μεγαλύτερο κέρδος. Έτσι η τουριστική ανάπτυξη γίνεται περισσότερο επισφαλής, αφού οι ντόπιοι δεν μπορούν —παρά ελάχιστα— να επηρεάσουν: —τις επιλογές των τουριστών —τις διεθνείς μεταφορές και τα τουριστικά τραστ, δηλαδή τους tour-operators.

Παράλληλα ο μαζικός τουρισμός έλκει και ντόπιους από άλλες περιοχές της χώρας, που ανοίγουν τουριστικές επιχειρήσεις. Έτσι συχνό είναι το φαινόμενο οι ντόπιοι να μην ελέγχουν τελικά παρά μόνο κατά ένα μικρό ποσοστό την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής τους.

- β. Αυξάνεται η πολιτικοποίηση στη λήψη αποφάσεων που δεν παίρνονται πλέον με συναίνεση αλλά με πλειοψηφία, ενώ παράλληλα δημιουργούνται πολιτικές παρατάξεις. Η τουριστική ανάπτυξη δημιουργεί αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα και είναι αρκετά τα θέματα που γίνονται αντικείμενο διαμάχης και οδηγούν στην αυξανόμενη πολιτικοποίηση των κατοίκων. Τα θέματα αυτά είναι:

- η φορολογία
—ο τύπος της τουριστικής ανάπτυξης που επιλέχθηκε και οι επιπτώσεις της
—ο χωροταξικός και πολεοδομικός σχεδιασμός.

I. Εισαγωγή

Μετά από αυτή την αναγκαστικά εκτεταμένη παρουσίαση των συμπερασμάτων και ευρημάτων των διαφόρων μελετών που ασχολήθηκαν με τα στάδια ανάπτυξης του τουρισμού, παρουσίαση που στόχο είχε να δώσει μια όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα των διαφορετικών χαρακτηριστικών που αποκτά μια περιοχή περνώντας από το ένα στάδιο στο επόμενο, θα εκθέσω τώρα τα συμπεράσματά μου από τη μελέτη των σταδίων τουριστικής ανάπτυξης μιας κατεξοχήν τουριστικής περιοχής της χώρας μας, των Κυκλάδων.

Τα συμπεράσματά μου αυτά στηρίζονται αφενός σε επιτόπια έρευνα που πραγματοποίησα, στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής, τη διετία 1981-82 στο νομό, και αφετέρου στη μελέτη των ευρημάτων άλλων ερευνών που έχουν μελετήσει την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής. Εισαγωγικά πρέπει να διευκρινίσω ότι οι αναγκαίοι περιορισμοί μιας έρευνας που έγινε στο πλαίσιο μιας διδακτορικής διατριβής, καθώς και ο σχετικά μικρός αριθμός ερευνών στις Κυκλάδες, με ιδιαίτερο αντικείμενο τη μελέτη του τουρισμού, δεν επιτρέπει τη γενίκευση των συμπερασμάτων και για άλλες περιοχές ή για το σύνολο της χώρας. Συνεπώς, θα ήθελα τα συμπεράσματά μου να θεωρηθούν περισσότερο σαν μια υπόθεση εργασίας, που άλλες ευρύτερες μελέτες μένουν να επιβεβαιώσουν.

II. Η έρευνα στις Κυκλάδες⁴

Η έρευνα αυτή έγινε σε δύο φάσεις μεταξύ 1981-82. Στην πρώτη φάση, που διήρκεσε πέντε μήνες, οι στόχοι μου ήταν καταρχάς μια γνωριμία με τις απόψεις των ντόπιων και κατόπιν η μελέτη και η καταγραφή των επιπτώσεων στην τοπική κοινωνική δομή της παρουσίας του τουριστικού πλήθους.⁵ Για την επίτευξη των στόχων αυτών έκανα δύο ταξίδια στα νησιά του νομού, ένα το χειμώνα και ένα το καλοκαίρι, για να δω τις διαφορές που παρουσίαζε η ζωή των κατοίκων στις δύο περιόδους. Παράλληλα πήρα ελεύθερες συνεν-

4. Βλ. Τσάρτας Π., *Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στον Νομό Κυκλάδων — και ιδιαίτερα στα νησιά Τος και Σέριφος — στην περίοδο 1950-1980*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας ΠΑΣΠΕ, 1987.

5. Όταν έγινε αυτό το ταξίδι η σκέψη ήταν η έρευνα να επεκταθεί στο σύνολο του νομού. Τελικά τόσο για λόγους μεθοδολογικούς (προβλήματα στην τυχαιότητα του δείγματος) όσο και για λόγους κόστους, αποφασίστηκε να γίνει μια συγκριτική έρευνα ανάμεσα σε δύο νησιά που βρίσκονται σε διαφορετικό επίπεδο τουριστικής ανάπτυξης. Ωστόσο οι πληροφορίες που άντλησα από αυτό το ταξίδι υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικές για την ανάλυση του υλικού μου στη συνέχεια, και με βοήθησαν στην εξαγωγή κάποιων ευρύτερων συμπερασμάτων.

τεύξεις από πολλούς κατοίκους, με στόχο να υπάρξουν πληροφορίες ειδικότερα για τα εξής θέματα:

1. Ποιοι ήταν οι «καταλύτες» της τουριστικής ανάπτυξης στα τουριστικά νησιά και ποιους τύπους τουριστών «τράβηξε» το κάθε νησί.
2. Ποιες επαγγελματικές και κοινωνικές ομάδες ήταν υπέρ της μαζικής τουριστικής ανάπτυξης και ποιες εναντίον.
3. Ποιες είναι οι κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης σε κάθε νησί.

Το υλικό που αποκόμισα σ' αυτή τη φάση της έρευνας καθώς και στατιστικό υλικό για τους δείκτες τουριστικής ανάπτυξης των νησιών, με οδήγησε στην κατάταξή τους σε τρεις ομάδες, ανάλογα με το στάδιο τουριστικής ανάπτυξης που βρίσκονται.⁶

Στη δεύτερη φάση της έρευνάς μου, που διήρκεσε 3,5 μήνες, επιλέχθηκαν δύο νησιά, η Ίος και η Σέριφος, με βάση ορισμένα κριτήρια, στα οποία θα αναφερθώ στη συνέχεια, στα οποία έγινε έρευνα με ερωτηματολόγια σε τυχαίο δείγμα, ώστε να υπάρξει μια πληρέστερη διερεύνηση των επιπτώσεων της τουριστικής ανάπτυξης.

Κύριος στόχος της έρευνας ήταν να συγκριθούν⁷ οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις του τουρισμού σε δύο περιοχές που η μία βρίσκεται στο στάδιο του μαζικού τουρισμού (Ίος) και η άλλη στο αρχικό στάδιο της τουριστικής ανάπτυξης (Σέριφος).

III. Στάδια ανάπτυξης του τουρισμού στο νομό Κυκλάδων

ΠΡΩΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ανάπτυξης (με τάσεις γρήγορης μετάβασης στο ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΤΑΔΙΟ)

1. *Νησιά που περιλαμβάνονται σ' αυτήν την ομάδα:* Κύθνος, Σέριφος, Αμοργός, Κέα, Σίκινο, Φολέγανδρος, Ανάφη, Ηρακλεία, Σχοινούσα, Δονούσα, Κουφονήσια.

2. *Χαρακτηριστικά της τουριστικής ανάπτυξης.* Το πρώτο και σημαντικό ίσως χαρακτηριστικό είναι ότι και στα νησιά αυτής της ομάδας που έχουν υποτυπώδη τουριστική ανάπτυξη, όπως είναι π.χ. η Ανάφη, η Σίκινο, η Σέριφος, η Αμοργός, ο πληθυσμός προσανατολίζεται προς έναν μαζικότερο τουρισμό, οδηγείται δηλαδή γρήγορα προς το δεύτερο στάδιο ανάπτυξης. Το τουριστικό πλήθος αποτελείται τόσο από αλλοδαπούς (συνήθως μεμονωμένους) όσο και από Έλληνες, που συχνά ταξιδεύουν οικογενειακά. Οι tour-

6. Βλ. Πίνακα I.

7. Βλ. Νικολινάκος Μ., «An Essay on Comparison as a Method in Social Sciences», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 29 1977, σ. 44-54, και Τσαούσης Δ., *Στοιχεία Κοινωνιολογίας*, Gutenberg, Αθήνα 1979, σ. 45-46.

operators και ο οργανωμένος τουρισμός δεν έχουν κάνει σχεδόν καθόλου την εμφάνισή τους σ' αυτά τα νησιά.

Οι καταλύτες που σπρώχνουν στην ταχύτερη τουριστική ανάπτυξη υπάρχουν και εδώ, και είναι συνήθως οι νεότεροι σε ηλικία. Το γεγονός όμως ότι ο τουρισμός άρχισε να αναπτύσσεται μετά το 1970, καθώς και η γειτνίαση με τα νησιά που βρίσκονται στο στάδιο του μαζικού τουρισμού, έχει οδηγήσει ένα μεγάλο ποσοστό των κατοίκων στην αντίθεση στον μαζικό τουρισμό που τον θεωρούν υπεύθυνο για τα κοινωνικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν στα διπλανά τουριστικά ανεπτυγμένα νησιά. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στις δημοτικές εκλογές του 1978 και του 1982, θέμα αιχμής στη Σέριφο, την Αμοργό, τη Σίκινο και τη Φολέγανδρο ήταν ο τύπος της τουριστικής ανάπτυξης που ακολουθείται, με έμφαση στην εξεύρεση τρόπων προσέλκυσης «καλών» τουριστών.

3. *Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης.* Οι νέοι αρχίζουν να εγκαταλείπουν τη γεωργία στρεφόμενοι προς τα τουριστικά επαγγέλματα. Σημαντικός ήταν ο ρόλος των μεταναστών από την Αθήνα στη δημιουργία μιας στοιχειώδους υποδομής για την ανάπτυξη. Η έρευνά μου στη Σέριφο αλλά και τα στοιχεία που αποκόμισα από τα άλλα νησιά δείχνουν ότι οι περισσότεροι κάτοικοι θεωρούν ότι ο τουρισμός είναι καλός για την ανάπτυξη του τόπου τους. Φαίνεται επίσης ότι η σχέση «πρόσωπο με πρόσωπο» με τους τουρίστες είναι κυρίαρχη. Τα κυριότερα από τα προβλήματα που αναφέρθηκαν είναι:

- προβλήματα ηθικής (λόγω κυρίως της ελεύθερης ερωτικής συμπεριφοράς των τουριστών)
- γυμνισμός
- χαμηλή ποιότητα τουριστών, και
- κακή επιρροή των τουριστών στην νεολαία.

Ενδιαφέρον είναι ότι στις αναφορές τους αυτές οι κάτοικοι συχνά χρησιμοποιούν παραδείγματα από άλλα νησιά.

Τα προβλήματα που έχουν παρουσιαστεί στα νησιά με τον μαζικό τουρισμό, από το φαινόμενο των εραστών του καλοκαιριού, αλλά και οι εντάσεις ανάμεσα σε γονείς και παιδιά που οφείλονται στην απόκτηση οικονομικής ανεξαρτησίας, εδώ μου αναφέρθηκαν μόνο ως μεμονωμένα γεγονότα. Παράλληλα, ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο τουρισμός δείχνει να λειτούργησε θετικά στην πολιτικοποίηση των κατοίκων που ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τον έλεγχο της τουριστικής ανάπτυξης.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΤΑΔΙΟ ανάπτυξης: Τουρισμός ανεπτυγμένος σε θύλακες

1. *Νησιά που περιλαμβάνονται σ' αυτή την ομάδα:* Σύρος, Τήνος, Μήλος, Κίμωλος, Άνδρος.

2. *Χαρακτηριστικά της τουριστικής ανάπτυξης:* Ο τουρισμός εδώ είναι σε

μεγάλο ποσοστό οικογενειακού τύπου και αποτελείται κυρίως από άτομα μεσαίας ηλικίας και τάξης, ενώ πλειοψηφούν οι Έλληνες. Οι περισσότεροι αλλοδαποί τουρίστες έρχονται μεμονωμένοι, αλλά συνήθως με οργανωμένο ταξίδι. Η ιδιοτυπία των νησιών αυτής της ομάδας έγκειται στο γεγονός ότι αν και έχουν όλες τις δυνατότητες για σημαντική τουριστική ανάπτυξη, ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων αντιδρά σ' αυτήν, για τους εξής λόγους:

- α) Στα νησιά αυτά διατηρήθηκε, σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, μια σημαντική οικονομική δραστηριότητα που επέτρεψε στους κατοίκους να έχουν αρκετά υψηλά εισοδήματα. Στη Σύρο π.χ. υπάρχει μεγάλο ναυπηγείο και πολλές μικρές βιομηχανίες, καθώς και σημαντική αγροτική παραγωγή, στην Τήνο αρκετές βιοτεχνίες και συστηματική αγροτική παραγωγή, στη Μήλο και Κίμωλο υπάρχουν πολλά ορυχεία, ενώ η Άνδρος είναι νησί εφοπλιστών και οι περισσότεροι κάτοικοι ζουν από τη ναυτιλία.
- β) Στα δύο μεγαλύτερα νησιά (Σύρος, Τήνος) το έντονο θρησκευτικό συναίσθημα των κατοίκων (τόσο των ορθοδόξων όσο και των καθολικών) είναι ο καθοριστικός παράγοντας της αντίθεσής τους στη μαζική τουριστική ανάπτυξη.

Έτσι, παρά το γεγονός ότι και εδώ υπάρχουν οι «καταλύτες» της τουριστικής ανάπτυξης (κυρίως οι νέοι και οι επιχειρηματίες από την Αθήνα), οι λόγοι που προανέφερα οδήγησαν σε μια τουριστική ανάπτυξη αρκετά σημαντική σε αριθμούς τουριστών, αλλά σε συγκεκριμένες περιοχές, δηλαδή μπορούμε περισσότερο να μιλάμε για θύλακες τουριστικής ανάπτυξης, π.χ. Μπαταί στην Άνδρο, Γαλησσάς στη Σύρο κ.λπ.

Αυτή είναι και η αιτία που οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης διαφοροποιούνται σ' αυτά τα νησιά, ανάλογα με την περιοχή μελέτης. Ειδικά για τις τουριστικές περιοχές θα έλεγα ότι οι απόψεις των κατοίκων είναι θετικές για τον τουρισμό, ενώ τα προβλήματα στα οποία αναφέρονται οι κάτοικοι είναι ίδια με αυτά των κατοίκων των νησιών που βρίσκονται στο πρώτο Στάδιο ανάπτυξης.

Η διαφορά εδώ έγκειται στο ότι αντλούν παραδείγματα από τον τόπο τους, ενώ παράλληλα εκφράζουν την ανησυχία τους γιατί «χάνουν το τρένο της τουριστικής ανάπτυξης».

Οι περισσότεροι νέοι σ' αυτές τις περιοχές εγκαταλείπουν τη γεωργία και ασχολούνται με τουριστικά επαγγέλματα.

ΤΡΙΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ανάπτυξης: Μαζικός τουρισμός

1. *Νησιά που περιλαμβάνονται σ' αυτήν την ομάδα:* Μύκονος, Πάρος, Αντίπαρος, Σαντορίνη, Νάξος, Ίος, Σίφνος.

2. *Χαρακτηριστικά της τουριστικής ανάπτυξης:* Ο τουρισμός σ' αυτά τα νησιά είναι οργανωμένος μαζικός (τύπος charter) και αποτελείται κυρίως από

αλλοδαπούς κυρίως νέους. Ξένοι tour-operators ελέγχουν μεγάλο μέρος των ξενοδοχείων.

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των καταλυτών του τουρισμού που εδώ έδρασαν με μεγάλη επιτυχία, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις της τουριστικής ανάπτυξης. Σ' αυτούς τους καταλύτες περιλαμβάνονται:

- α. Οι μετανάστες στην Αθήνα και τον Πειραιά που εργαζόνταν κυρίως στον τομέα των Υπηρεσιών και Οικοδομών. Η απασχόλησή τους σ' αυτούς τους τομείς τους βοήθησε στο άνοιγμα των πρώτων τουριστικών επιχειρήσεων όταν γύρισαν στον τόπο τους.
- β. Οι αθηναίοι επιχειρηματίες που είχαν πείρα από τουριστικά επαγγέλματα και γνώριζαν και ξένες γλώσσες. Αυτοί άνοιξαν τα πρώτα τουριστικά γραφεία, ξενοδοχεία και μπαρ στα νησιά.
- γ. Οι ναυτικοί (που ήταν πολλοί σ' αυτά τα νησιά) οι οποίοι εγκατέλειψαν το επάγγελμά τους και στράφηκαν στον τουρισμό.
- δ. Οι γυναίκες —κυρίως των ναυτικών— που έχοντας αποκτήσει πείρα από τη διαχείριση των οικογενειακών οικονομικών υποθέσεων, δεν δυσκολεύτηκαν να αναλάβουν τη διαχείριση των ενοικιαζόμενων δωματίων και των εστιατορίων.

3. *Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις:* Στον οικονομικό τομέα υπάρχει εντυπωσιακή αύξηση των εισοδημάτων, ενώ έχει δημιουργηθεί ένα εκτεταμένο κύκλωμα παραοικονομίας με κύριο χαρακτηριστικό τη φοροδιαφυγή, από τα μη δηλωμένα ενοικιαζόμενα δωμάτια. Όλοι σχεδόν οι κλάδοι της οικονομίας εγκαταλείπονται και δημιουργείται μια μονοτομεακή τουριστική οικονομία που απορροφά το 70-75% των οικονομικά ενεργών κατοίκων.

Η έρευνά μου στην Ίο επιβεβαίωσε τις περισσότερες επιστημάνσεις μου, από την έρευνα και στα άλλα νησιά, και έδειξε ότι παρά την οικονομική άνθηση που έφερε ο τουρισμός, αυτοί που νομίζουν ότι ο τουρισμός είναι θετικός για τον τόπο τους είναι μειοψηφία, ενώ οι περισσότεροι δηλώνουν ότι έχει καλές και κακές πλευρές. Την αιτία αυτού του γεγονότος πρέπει να την αναζητήσουμε στις δυσμενείς κοινωνικές επιπτώσεις που ακολούθησαν τη μαζική τουριστική ανάπτυξη.

Τα κυριότερα προβλήματα που δημιούργησε ο τουρισμός σύμφωνα με τους κατοίκους είναι τα εξής:

- α. επηρεάζει αρνητικά τη νεολαία
- β. δημιουργεί προβλήματα ηθικής (ερωτική συμπεριφορά τουριστών) στους κατοίκους
- γ. έφερε το γυμνισμό
- δ. έφερε τα ναρκωτικά
- ε. άλλαξε τα ήθη και τα έθιμα
- στ. έφερε την ηχορύπανση και την άναρχη δόμηση.

Παράλληλα στην Ένα ποσοστό 80% δηλώνει ότι οι σχέσεις ανάμεσα στους κατοίκους είναι χειρότερες συγκρινόμενες με είκοσι χρόνια πριν και ως κύρια αιτία αναφέρουν τα οικονομικά συμφέροντα που αναδείχθηκαν με την τουριστική ανάπτυξη και δημιούργησαν αντιζηλίες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της επίδρασης του τουρισμού στην κοινωνικοποίηση της νεολαίας. Έτσι η οικονομική ανεξαρτησία των νέων έχει οδηγήσει σε συγκρούσεις με τους γονείς τους, που τους κατηγορούν ότι ξοδεύουν τα χρήματά τους στις διασκεδάσεις και στις σχέσεις τους με τις νέες τουρίστριες. Παράλληλα οι νέοι θαυμάζουν απεριόριστα τους τουρίστες που τους θεωρούν ανώτερους ή πιο μοντέρνους, λόγω κυρίως των υψηλών καταναλωτικών προτύπων τους.

Χαρακτηριστικό είναι ότι εκτός του ότι θεωρούν τον τοπικό πολιτισμό «καθυστερημένο» —συγκρινόμενο με τον πολιτισμό των αλλοδαπών τουριστών— την ίδια γνώμη έχουν και για τους νεαρούς αθηναίους τουρίστες (τους αποκαλούν συχνά «βλάχους»).

Συνυφασμένο με τα παραπάνω είναι και το πρόβλημα των «εραστών του καλοκαιριού» που παρουσιάζεται με ιδιαίτερη ένταση και θεωρείται από τις γυναίκες ως το μεγαλύτερο πρόβλημα που έφερε ο τουρισμός.

Η προτίμηση για τους αλλοδαπούς τουρίστες δίνει και το μέτρο της εμπορευματοποίησης της σχέσης του τουρίστα με τον ντόπιο, αφού η προτίμηση αυτή αιτιολογείται με τα επιχειρήματα ότι οι ξένοι είναι «πιο βολικοί» και δεν «παραπονιούνται» όπως οι Έλληνες, πρόκειται δηλαδή ουσιαστικά για εμπόρευμα με καλύτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά.

Τέλος, μειώνεται διαρκώς ο αριθμός των κατοίκων —ιδίως των νέων— που πηγαίνουν στα τοπικά πανηγύρια, που είναι αφενός ένας τόπος συνάντησης όλου του πληθυσμού και αφετέρου μια εκδήλωση που δυναμώνει τα αισθήματα αλληλεγγύης ανάμεσα στους κατοίκους, αλλά και τους δίνει την αίσθηση ότι μοιράζονται μια κοινή πολιτιστική ταυτότητα.

Οι αιτίες είναι, καταρχάς, ότι τα πανηγύρια αυτά γίνονται την καλοκαιρινή περίοδο και οι κάτοικοι δεν μπορούν να αφήσουν τις δουλειές τους για να πάνε, και κατόπιν ότι οι νεότεροι θεωρούν ότι αυτά «είναι για τους γέροντες»...

Γ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΣΥΖΗΤΗΣΗ

1. Ένα πρώτο βασικό συμπέρασμα απ' όσα προηγήθηκαν, είναι ότι δεν υπάρχει χρονική ακολουθία στο πέρασμα από το ένα στάδιο στο επόμενο. Έτσι μπορεί προ 15-20 ετών δύο νησιά να βρίσκονταν στο πρώτο στάδιο (π.χ. Ίος - Σέριφος) και τώρα το ένα να βρίσκεται στο τρίτο, ενώ το άλλο να παραμένει στο πρώτο.

Οι αιτίες που οδήγησαν στη μία ή την άλλη πορεία ήταν και στις Κυκλάδες αυτές που αναφέραμε στην εισαγωγή, δηλαδή:

α. η κρατική πολιτική

β. οι έλληνες επιχειρηματίες που επένδυσαν σε συγκεκριμένα νησιά

γ. οι tour-operators

δ. οι ντόπιοι καταλύτες ή φορείς της αλλαγής, που στην περίπτωση των Κυκλάδων ήταν έμποροι καθώς και μετανάστες και ναυτικοί, που επέστρεψαν και άνοιξαν τουριστικές επιχειρήσεις στα νησιά τους.

2. Πολλά νησιά βρέθηκαν κατευθείαν ή ταχύτατα στο δεύτερο ή και στο τρίτο στάδιο ανάπτυξης. Τα νησιά αυτά είτε είχαν κάποια στοιχειώδη υποδομή (π.χ. Πάρος) είτε αποτελούσαν υποπεριφέρειες τουριστικών νησιών (π.χ. η Ίος με τη Σαντορίνη) και έτσι αποτέλεσαν στόχο ενδιαφέροντος των tour-operators.

3. Κάτι που είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι σημαντικές τοπικές ιδιομορφίες της κοινωνικοοικονομικής δομής των νησιών, καθώς και η ύπαρξη ανεπτυγμένης αγροτικής οικονομίας όπως στην περίπτωση της Νάξου, της Πάρου ή της Σαντορίνης, δεν στάθηκαν ικανοί παράγοντες να αποτρέψουν την υπέρμετρη τουριστική ανάπτυξη. Ακόμη και στις περιπτώσεις όπου αυτές οι τοπικές ιδιομορφίες (π.χ. Σύρος, Τήνος, Μήλος) στάθηκαν ικανές να λειτουργήσουν ως αντίπαλο δέος της τουριστικής ανάπτυξης, όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι αυτό είναι προσωρινό.

Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγω λαμβάνοντας υπόψη ότι όλοι οι παράγοντες που επηρεάζουν την πορεία ανάπτυξης της περιοχής (κρατική τουριστική πολιτική, tour-operators, επιχειρηματίες κ.λπ.) ωθούν στον μαζικό οργανωμένο τουρισμό.

4. Επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση των Κυκλάδων ότι οι δυσμενέστερες και περιπλοκότερες κοινωνικές επιπτώσεις εμφανίζονται στο στάδιο του μαζικού τουρισμού. Ιδιαίτερη σημασία για το είδος και την ένταση των αρνητικών κοινωνικών επιπτώσεων του τουρισμού έχει η ταχύτητα (που στην περίπτωση των Κυκλάδων συχνά δεν ξεπερνάει τα 3-5 χρόνια) με την οποία μια περιοχή από το αρχικό στάδιο της «ανακάλυψης» φτάνει στο στάδιο του μαζικού τουρισμού. Στο ελάχιστο αυτό χρονικό διάστημα μια κλειστή αγροτική κοινότητα μετατρέπεται σε τουριστικό θέρετρο «ανοιχτό» στον έξω κόσμο και τις ιδέες του, ενώ οι χτεσινοί αγροτοκτηνοτρόφοι και ψαράδες καλούνται αφενός να αφομοιώσουν τις νέες αξίες και τα διαφορετικά ήθη των τουριστών, και αφετέρου να προσαρμοστούν στις ανάγκες μιας αστικοποιημένης κοινωνικής δομής με εντελώς διαφορετική επαγγελματική διάρθρωση.

Σ' αυτή τη φάση της ταχύτατης μετάβασης, οι σταθερές αξίες της κοινότητας και η παραδοσιακή κοινωνική ιεραρχία, που έμεναν αμετάβλητες για πολλές δεκαετίες, αλλάζουν ή ανατρέπονται. Οι νέοι απαιτούν περισσότερα και ανεξαρτητοποιούνται γρηγορότερα, ενώ μια νέα επαγγελματική και κοι-

ωνική τάξη —οι τουριστικοί επιχειρηματίες— έρχεται στο προσκήνιο.

Όλες αυτές οι ταχύτατες και απότομες αλλαγές είναι μια από τις κύριες αιτίες των δυσμενών κοινωνικών επιπτώσεων της μαζικής τουριστικής ανάπτυξης.

5. Οι νέοι φαίνεται ότι είναι αυτοί που επηρεάζονται περισσότερο από τα πολιτιστικά κοινωνικά και καταναλωτικά πρότυπα των αλλοδαπών τουριστών. Ευαίσθητοι δέκτες λοιπόν των αξιών που αντιπροσωπεύει ο τουρίστας, γίνονται έτσι ταυτόχρονα και η κυριότερη ομάδα πίεσης για έναν τουρισμό μαζικό που τον βλέπουν σαν το «εισιτήριο» για την ανάπτυξη.

Τελειώνοντας θα έπρεπε ίσως να απαντήσω σ' ένα ερώτημα που τέθηκε και στην εισαγωγή: Μπορούμε τελικά να μιλάμε για μια θεωρία των σταδίων ανάπτυξης με ευρύτερες εφαρμογές;

Το εμπειρικό υλικό από έρευνες σε διαφορετικές περιοχές του κόσμου πιστεύω πως δείχνει ότι μπορούμε να μιλάμε —πάντα υπό τις προϋποθέσεις που ανέφερα στην εισαγωγή— για μια θεωρία με ευρύτερες εφαρμογές. Αυτός ήταν και ο λόγος που επιχείρησα και αυτό το σχέδιο των σταδίων ανάπτυξης του κυκλαδίτικου τουρισμού. Δεν υπάρχει βέβαια καμιά αμφιβολία ότι κάθε τυπολογία ενέχει τον κίνδυνο της σχηματικότητας, ενώ παράλληλα τείνει να ξεχνά τη δυναμική και την αλληλεπίδραση των κοινωνικών φαινομένων. Χωρίς να πιστεύω ότι η ανάλυση που προηγήθηκε ξέφυγε απόλυτα από αυτούς τους κινδύνους, ελπίζω τουλάχιστον να λειτουργήσει επικοινωνιακά στην ευρύτερη και διεπιστημονικότερη μελέτη του τουριστικού φαινομένου στη χώρα μας.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Νησιά	Κάτοι- κοι	Έκταση ανά km ²	Αφίξεις (1980) (1)			Διανυκτερεύσεις (1980) (2)		
			Σύνολο	Έλληνες %	Ξένοι %	Σύνολο	Έλληνες %	Ξένοι %
Κυκλάδες	88.458	2.427,7	151.118	34,4	65,6	636.944	23,6	70,4
Μύκονος	5.530	85,5	36.150	13,4	86,6	206.299	8,2	91,8
Πάρος	7.881	194,5	19.064	19,9	80,1	94.295	18,5	81,5
Ίος	1.451	107,8	3.939	14,5	85,5	17.835	16,1	83,9
Σαντορίνη	7.328	75,8	20.691	15,8	84,2	73.721	15,7	84,3
Νάξος	14.037	428	18.320	21,6	78,4	73.666	20,6	79,4
Αντίπαρος	635	34,7	327	40,7	59,3	3.340	58,1	41,9
Σίφνος	2.087	73,2	2.407	33	67	10.489	37,8	62,2
ΣΤΑΔΙΟ Γ'	38.949	999,5	100.498	17,2	82,8	479.645	14,6	85,4
Τήνος	7.731	94,2	31.159	75,6	24,4	79.170	56,3	43,8
Σύρος	19.669	83,6	5.696	80,4	19,6	11.658	73,8	26,2
Μήλος	4.556	150,6	2.939	32,8	67,2	15.365	24,6	75,4
Κίμωλος	787	35,7	250*	56	44	1.200*	41,7	58,3
Άνδρος	9.020	379,8	5.166	34,7	56,3	21.794	41,3	58,7
ΣΤΑΔΙΟ Β'	41.763	843,9	45.210	69,1	30,9	129.187	51,4	48,6
Κύθνος	1.502	99,2	860	85,2	14,8	5.899	93	
Κέα	1.652	130,6	2.787	58,7	41,3	14.634	35,5	64,5
Αμοργός	1.722	121	40	52,5	47,5	298	49	51
Σίκινος	290	41	120*	41,7	58,3	400*	62,5	37,5
Φολέγανδρος	567	32	300*	33,3	68,7	1.500*	46,7	53,3
Ανάφη	292	38,3	100*	45	55	300*	40	60
Σέρφος	1.133	73,2	753	59,8	40,2	3.081	60,9	30,1
Ηράκλεια	95	17,6						
Σχοινούσα	140	7,8						
Κουφονήσια	237	10,1	450*	44,5	55,5	2.000*	40	60
Δονούσα	116	13,5						
ΣΤΑΔΙΟ Α'	7.746	584,3	5.410	59,8	40,2	28.112	51,8	48,2

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι (συνέχεια)

Δείκτης 1 Αφιξεις		Δείκτης 2 Διανυκτερεύσεις			Δείκτης κλινών
Κλίνες (1980) (3)	Ανά κάτοι- κο	Ανά km ²	Ανά κάτοι- κο	Ανά km ²	Ανά 1.000 κα- τοίκους
57.021	1,7	62,2	7,2	262,4	644,6
11.301	6,5	422,8	37,3	2.412,8	2.043,6
8.568	2,4	98	12	484,8	1.087,2
1.922	2,4	32,8	12,3	165,4	1.324,6
5.547	2,8	213	10,1	972,5	757
4.735	1,3	42,8	5,2	172,1	337,3
322	0,5	9,4	5,2	96,3	567,1
1.314	1,2	32,9	5	143,2	629,6
33.709	2,6	100,5	12,3	479,9	863,6
2.460	4	160,4	10,2	407,7	1.223,6
5.263	0,3	68,1	0,6	139,4	267,1
2.448	0,6	19,5	3,4	102	537,3
80*	0,3	7	1,5	33,6	101,7
2.455	0,6	13,6	2,4	57,4	272,2
19.696	1,1	53,6	3,1	153,1	171,6
846	0,6	8,7	3,8	59,5	563,2
1.962	1,7	21,3	8,6	112,1	1.187,7
38	—	0,3	0,2	2,5	22
50*	0,4	2,9	1,4	9,8	172,4
100*	0,5	9,4	2,6	46,9	176,4
20*	0,3	2,6	1	7,8	68,5
450	0,7	10,3	2,7	42,1	397,2
150*	0,8	9,2	3,4	40,8	255,1
3.616	0,7	9,3	3,6	48,1	468,3

- * Υπολογισμοί : Πηγή: Στατιστική Υπηρεσία Ε.Ο.Τ.
 (1) Αφιξεις : Σε ξενοδοχεία όλων των κατηγοριών και επιπλωμένα διαμερίσματα το 1980.
 Πηγή: Στατιστική Υπηρεσία Ε.Ο.Τ.
 (2) Διανυκτερεύσεις : Σε ξενοδοχεία όλων των κατηγοριών και επιπλωμένα διαμερίσματα το 1980.
 Πηγή: Στατιστική Υπηρεσία Ε.Ο.Τ.
 (3) Κλίνες : Σε ξενοδοχεία όλων των κατηγοριών και επιπλωμένα διαμερίσματα το 1980.
 Πηγή: Στατιστική Υπηρεσία Ε.Ο.Τ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Cohen E., «Toward a Sociology of International Tourism», *Social Research*, 39 (1), 1972.
- Cohen E., «Marginal Paradises: Bungalow Tourism on the Islands of Southern Thailand», *Annals of Tourism Research*, 9 (2), 1982.
- Crystal E., «Tourism in Toraja (Sulawesi, Indonesia)» στο V. Smith (εκδ.), *Hosts and Guests: the Anthropology of Tourism*, University of Pennsylvania Press, 1977.
- De Kadt Em. (εκδ.), *Tourisme: passeport pour le développement?* UNESCO et BIRD, Παρίσι 1979.
- Dubbish J., «The Ethnography of the Islands: Tinos» στο D. Muriel (εκδ.), *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus*, Annals of the New York Academy of Sciences, 1976.
- Erismann M., «Tourism and Cultural Dependency in the West Indies», *Annals of Tourism Research*, 10 (3), 1983.
- Farell B.H., «Tourism's Human Conflicts: Cases from the Pacific», *Annals of Tourism Research*, 6 (2), 1979.
- Forster J., «The Sociological Consequences of Tourism», *International Journal of Comparative Sociology* (5), 1964.
- Fraser R., *Tajos: the Story of a Village on the Costa del Sol*, Pantheon, Νέα Υόρκη 1973.
- Greenwood D.J., *Tourism as an Agent of Change: a Spanish Basque Case*, Ethnology II, 1972.
- Hoffman S.M., «The Ethnography of the Islands: Thera» στο D. Muriel (εκδ.), *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus*, Annals of the New York Academy of Sciences, 1976.
- I.U.O.T.O., *The Impact of International Tourism on the Economic Development of the Developing Countries*, Γενεύη 1975.
- Keller C.P. - Centre-Periphery Tourism Development and Control - Conference on *Leisure Tourism and Social Change*, J. Long και R. Hecock (εκδ.), Centre for Leisure Research, 1984.
- Kenna M., «Houses Fields and Granes: Property and Vitual Obligation on a Greek Island», *Ethnology*, XV (1), 1976.
- Kolodny E., *La population des îles de la Grèce*, EDISUD, Aix-en-Provence, 1975.
- Λαμπίρη- Δημάκη Ι., «Κοινωνιολογική ανάλυση», σ. 85-97 και 381-391, στο Α.Σ. Καλλιγάς, Α.Ν. Παπαγεωργίου κ.ά., *Μύκονος-Δήλος-Ρήνεια-Χωροταξική-Ρυθμιστική Μελέτη*, Υπουργείο Κυβερνητικής Πολιτικής, Αθήνα 1972.
- Loukissas P.J., «Tourism's Regional Development Impacts, a Comparative Analysis of the Greek Islands», *Annals of Tourism Research*, 9 (4), 1982.
- McKannel P., *The Tourist: a New Theory of the Leisure Class*, Schocken books inc., Νέα Υόρκη 1976.
- McNaught T., «Mass Tourism and the Dilemmas of Modernization in Pacific Island Communities», *Annals of Tourism Research*, 9 (3), 1982.
- Mathews H.G., *International Tourism: a Political and Social Analysis*, Schenkman, Cambridge Mass., 1978.
- Mendoza Eug., «Tourism and Income Strategies in Nazaré Portugal», *Annals of Tourism Research*, 10 (2), 1983.
- Moore K., «Modernization in a Canary Island Village: an Indicator of Social Change in Spain», *Journal of the Stewart Anthropology Society*, 2, 1970.
- Nash D., «Tourism as a Form of Imperialism» στο V. Smith (εκδ.), *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, University of Pennsylvania Press, 1977.
- Νικολινάκος Μ., «An Essay on Comparison as a Method in Social Sciences», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 29, 1977, σ. 44-54.
- Noronha R., *Review of the Sociological Litterature on Tourism*, World Bank, Washington D.C., 1975.
- Nunez T.A., «Tourism Tradition and Acculturation: weekendismo in a Mexican Village», *Ethnology*, 2, 1963.

- Scheldon D.J., «The Tour-operator Industry: an Analysis», *Annals of Tourism Research*, 13 (3), 1986.
- Smith V. (εκδ.), *Hosts and Guests: the Anthropology of Tourism*, University of Pennsylvania Press, 1977.
- Σταύρου Σ., *Έρευνα κοινωνικής αναγνωρισμότητας του τουρισμού στα νησιά Πάρος, Σαντορίνη, Κύθηρα*, ΕΟΤ, Αθήνα 1986.
- Stott M., «Economic transition and the family in Mykonos», *The Greek Review of Social Research*, 17, 1973.
- Τσαούσης Δ., *Στοιχεία Κοινωνιολογίας*, Gutenberg, Αθήνα 1979.
- Τσάρτας Π., *Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στο νομό Κυκλάδων –και ιδιαίτερα στα νησιά Ίος και Σέριφος– στην περίοδο 1950-1980*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας ΠΑΣΠΕ, Αθήνα 1985.
- Urbanowicz C., «Tourism in Tonga: Troubled times» στο V. Smith (εκδ.), *Hosts and Guests: the Anthropology of Tourism*, University of Pennsylvania Press, 1977.
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Έκθεση για το πενταετές πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης – Νομός Κυκλάδων*, 1982.
- Υπουργείο Συντονισμού, *Ειδικό Πρόγραμμα ανάπτυξης Νομού Κυκλάδων 1979-1982*, 1979.
- Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος, *Πρόγραμμα 1983-1987: Υφιστάμενη κατάσταση, Νομός Κυκλάδων*, τ. 2, 1982.